

HLAPEC JOŽE IN NJEGOVA PRAVICA

BOŽIDAR JEZERNIK
Filozofska fakulteta,
61000 Ljubljana

UDK 39
Pregledni članak

V članku govori avtor o vsakdanjem življenju vaškega hlapca v dveh vaseh pri Križevcih v letih 1943 in 1944. Zapis temelji na dnevniku Jožeta Tajčmana, rojenega leta 1918 v Čurilah pri Metliki. V dnevnik je zapisoval vsakodnevne vtise iz svojega življenja, želel pa je zabeležiti tudi neobičajne navade in zanimive dogodke v svojem novem kulturnem okolju, v katerem je moral živeti: najprej na otoku Rabu, nato v Padovi v taborišču, zatem pa kot hlapec v okolici Križevcev. Avtor članka opaža pasiven odnos tega kmeta do vojnih sil in faktorjev.

Ta prispevek je nastal na podlagi analize dnevnika Jožeta Tajčmana iz Čuril pri Metliki, rojenega 10. decembra 1918, ki ga je začel pisati kmalu po prihodu v koncentracijsko taborišče na otoku Rabu konec julija 1942. leta in ki obsega dva zvezka rokopisa; zadnja zabeležka je z dne 14. januarja 1945, ko je zapisal: »Bil sem pri sv. maši, drugo vse po navadi. Bil je novi zvon pri Kalvariji.« — Originalni dnevnik hranijo v Belokranjskem muzeju v Metliki, fond NOB, mapa 208.

Jože Tajčman je začel pisati dnevnik predvsem zato, da bi si zabeležil ne- navadne in zanimivejše doživljanje iz novega kulturnega okolja, v katerem se je znašel med vojno vihro. V dnevniških zapiskih iz časa internacije v taborišču na otoku Rabu in v Padovi opisuje tako predvsem, kaj je jedel, kdaj je bil pri maši, kdaj je prejel pošto ali paket in podobno. V skopih besedah si je zapisal tudi vsebino številnih sanj: največkrat je sanjal da je doma. Sploh je zelo hrepenal po domovini, še posebej pa po očetovi hiši, ki mu simbolizira vrhunec tuzemeljske sreče.

Po domu in domačih so močno hrepeneli vsi interniranci; v tem so si bili v največji meri »vsi enaki«. Za slovenske internirance v italijanskih koncentracijskih taboriščih lahko v splošnem celo rečemo, da so ves čas internacije preživeli tako, da so bili vsaj v mislih doma. Večja ko je bila stiska in trpljenje, bolj se jim je zdelo, da bi bilo vse lepo in prav, samo če bi bili doma. Ker se jim je zdelo vse v taborišču grdo in odvratno, je postajalo hrepenenje po domu vse bolj hrepenenje po izgubljenem rajju (»izgubljeni sreči«). Ko so ležali »vsi bedni v blatu«, so sanjarili o hišici nekje v Sloveniji, in vse je bilo »tako neverjetno lepo in prijetno«. Taka sanjska podoba je prekrila celo vse morebitne slabe spomine na dom; kakor da je bilo doma vse lepo in prav, čeprav je bil dom majhen in s slamo krit. Ob vsem pa je doma divjala še vojna vihra, ki mnogim zagotovo ni mogla obetati veliko dobrega.

Nekako je razumljivo, da so si tako silovito želeli domov, tisti, ki so se hoteli boriti na kateri si že bodi strani. Toda kaj s tistimi, ki si tega niso želeli? No, eden od takšnih je bil tudi Jože Tajčman, ki je na primer 12. avgusta 1943 zapisal v dnevnik, da je imel »težke sanje«, da je bil doma in da so ga zajeli

partizani. Po drugi strani pa se tudi ni pridružil nasprotnikom partizanov, čeprav je imel v taboriščih za kaj takega nedvomno dovolj priložnosti, saj je imel v taborišču v Padovi priložnost spoznati tudi Rupnikovega zeta Stanka Kocipra, sodeloval pa je tudi pri »Socialni pomoči«, ki so jo vodili nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja.

Razpad italijanskih koncentracijskih taborišč je doživel v taborišču v Padovi, ki so ga sredi septembra 1943. leta zasedli nemški vojaki. Zanimivo je da se prihoda nemških vojakov ni tako zelo prestrašil kakor večina drugih internirancev. Seveda pa je to samo ocena, ki je lahko tudi netočna. Dejstvo je le, da številni drugi nekdanji interniranci iz Padove pomnijo dneve, ki so jih preživeli po prihodu nemške vojske, predvsem po hudem strahu pred svojo nadaljnjo usodo, saj jim nikakor niso obetali česa dobrega, poleg vsega pa so jih še razvrstili po petorkah in zagrozili, da bodo postrelili vse preostale, če bo iz kakšne petorke kdo pobegnil; nastali so zelo mučni dnevi pričakovanja povsem nejasne usode, ko nihče ni upal niti zaspati, da ne bi kdo iz nje-gove petorke poskušal pobegniti. V Tajčmanovem dnevniku o vsem tem ni nikakršne zabeleške.

Kaj je temu vzrok, o tem lahko samo ugibamo; prav gotovo je lahko takšno ugibanje samo na podlogi dnevniških zapiskov zgolj bolj ali manj utemeljena domneva. Prav tako je zanesljivo da bi se mnenja različnih ocenjevalcev o tem vprašanju po vsej verjetnosti razlikovali, celo zelo razlikovala ali si bila celo protislovna. Vendar se mi dozdeva, da lahko iz tega dejstva v skladu s celoto dnevniških zapiskov sklepamo na značilno potezo v njegovem značaju: da je bil tako vaje, da mu je kdo ukazoval, da ga to ni motilo. Iz zapiska z dne 19. septembra 1943 lahko sklepamo celo, da ga je nekako motilo, če mu nihče ni ukazoval. Takrat je namreč zapisal, kako so se vedli nekdanji interniranci iz padovanskega taborišča, ko so jih nemške oblasti z vlakom preko Innsbrucka, Dunaja in Maribora pripeljale v Zagreb: »Tu se je tavallo sem in tja, nismo vedeli, kod in kam, kakor ovce brez pastirja.«

Kmalu pa se izkaže še nekaj, kar lahko po eni strani štejemo kot posredno potrdilo zgornje ocene glede njegovega značaja, po drugi strani pa je vsaj na prvi pogled presenečenje: namreč oni, ki je tako zelo hrepenel po domovini, zlasti še po očetovi hiši, ko pride tako rekoč pred prag tega svojega hrepenenja, nenadoma pozabi nanj. Ves čas po odhodu iz taborišča je samo enkrat zapisal da je sanjal o svojem prihodu domov, in sicer 25. oktobra 1943; pozneje še sanjal ni več o tem. — Doma, po katerem je tako zelo hrepenel, ni imel. In kakor je mogoče sklepati iz njegovega dnevnika je bilo v tem transportu med slovenskimi interniranci še nekaj takšnih, to je najmanj šest, kolikor jih je zapisku z dne 19. septembra 1943 »rešil« slovenski duhovnik s tem, da jim je omogočil prenočišče v škofijskem zavodu, od koder so naslednjega dne zjutraj štirje od njih šli v Križevac, iskat delo.

V vasi Đurdić so dobili vsak svojega gospodarja. Tajčman je imel srečo, njegov gospodar je bil premožen in je imel »lepe konje, 2 krave in 1 junca«, dobro pa je zaslužil predvsem s prodajo svinjskega mesa v Zagreb. Ko je prišel k hiši, so mu »lepo postregli«. Vendar pa ni bil povsem zadovoljen, ampak je bil njegov odnos do novega bivališča že prvi dan ambivalenten, tam se mu

je »lepo vidlo samo dolg čas«. Takšen njegov odnos se je kasneje samo še poglobljajal in se je pri hiši ves čas čutil tujca. Ko je 10. novembra 1943 umrla »baba« in jo je celo noč »varval«, mu je bilo »malo inako med tujimi ljudmi«. Na dom se je z nostalgijo in hrepenenjem tudi nekajkrat kasneje, in sicer skoraj izključno na nedeljo ali praznik, čeprav so bili to dnevi, ko praviloma ni delal, ali ko se je celo udeležil kakšne zabave s plesom.

Delo so mu dali že prvi dan, ko je prišel k hiši, in sicer je šel s konji na pašo. Konje je potem pasel še nekajkrat, nazadnje 1. novembra 1943. Nato je pasel v novembru 1943. leta krave, pozneje pa samo še svinje. Poleg tega je opravljal še druga kmečka dela, to je, delal je na polju ali okoli hiše, hranil živino, grabil listje, sekal drva, trgal grozdje, kuhal žganje in podobno. Kot lahko sklepamo iz zapiskov, je rad poprijel za vsako delo in ga ni motilo posebej niti, ko je žel s kosačo v mesecu juliju 1944. leta ves teden. Motilo ga je le, kadar je moral delati tudi v nedeljo »kakor na navaden dan«, kar se mu je zgodilo med drugim zadnjo nedeljo v septembru 1943. leta. Sicer pa je delo pomenilo zanj možnost uveljavitve in samopotrditve in ga je opravljal vestno. Dela, ki jih ni poznal, pa si je z zanimanjem ogledoval. Tako si je na primer 4. marca 1944 z zanimanjem ogledal, kako so ženske prele, ker prej tega še ni videl.

Potemtakem je imel tudi nekaj etnološke žilice in je novo okolje z zanimanjem opazoval, zlasti tisto, česar ni poznal od prej in se mu je zaradi tega zdelo nenavadno. Tako je 2. januarja 1945 šel poslušat v neko hišo, kjer so igrale dude, kar ga je »zelo zanimalo«, ker prej tega še ni »nigdar videl niti slišal«. Takšnih zapiskov pa je spet tako malo, da iz njih nikakor ni mogoče razumeti, zakaj se je v novem okolju počutil tako tuje. Še posebej, ker nikoli ne omenja jezikovnih ali kakšnih podobnih težav. Ko si je na primer v nedeljo 25. junija 1944 zapisal, da je hudo človeku v tujem kraju, tega tedaj ne gre razumeti, da mu je bilo težko, ker je bil v tujini, med ljudmi drugih običajev in navad kot jih je poznal z doma; tujca se je počutil, ker ni imel svoje posesti, svoje družine.

Kako enolično je bilo življenje hlapca kaže samo po sebi že veliko število zapisov »kot po navadi«, ki so edini zapis precejšnjega števila dni. Razen dela in redkih praznikov, ki pa so spet pomenili bolj dneve »otožnosti« kot dneve veselja, se mu tako rekoč nič ni zgodilo. 24. septembra 1943 se je »malo pošalil« z neko dvanajstletno Zagrebčanko, ki je bila »zelo razvita in nadarjeno dekle«; drugih stikov z ženskami ne omenja. Tudi vojna je šla mimo njega. V taboriščih je redno spremljal dogajanje na svetovnih bojiščih in v Sloveniji; poslej takšnega zanimanja ne kaže več. Vojno je doživljal kot zgodovino z veliko začetnico, Zgodovino, ki je lahko udarila tudi po njem kot nepredvidljiva in okrutna usoda, na katero pa sam ne more vplivati. Tako si je 5. oktobra 1943 zapisal: »Zjutraj rano so prišli partizani. Odnegli so mi uro, majico in druge reči.« Dva dni kasneje pa: »Vezel sem kukuruznico in so me z njive odterali ustaši. Šel sem skoz celo vas in v Križevce, tam so me izpustili.« Nato si je še 10. februarja in 23. marca 1944 zapisal, da so prišli »Nemci v vas« — in nič več.

V takšnem zadržanju vidim predvsem en poglobiten vzrok: njegovo prepričanje, da se na svetu ne da ničesar spremeniti, da Zgodovino osmišlja božja volja in da človek, še posebej tim, mali človek nanjo ne more vplivati. Toda prav s tem pasivnim zadržanjem je sam najbolj učinkovito oblikoval svoj položaj. Ker se je streljalo po vasi — bile so razne skupine —, so 2. decembra 1943 »delali malo«. Ljudje so se celo pobijali: 19. oktobra 1943 ponoči je sosed Franc ustrelil enega partizana, ki je prišel v hišo po njega, ker je bil »ustaša«. Ta zapis se skoraj v ničemer ne razlikuje od zapisa z dne 16. junija 1944: »Ubil je eden mož ženo in fanta, ker je od nega od šla.« Torej nekoliko nenavaden, nevsakdanji dogodek, ki pa razen nenavadnosti nima druge dimenzije.

Pasivno zadržanje do Zgodovine je pri njem tako globoko vkoreninjena navada, da se v njem vzbudi določen odpor, ko ima priložnost sam (zavestno) ustvarjati zgodovino, to je, (zavestno) krojiti svojo usodo. Ko so 13. septembra 1944 prišli partizani v Križevac, so ga »napadli« (niso preprosto prišli kakor ustaši ali Nemci!). In ena od nenavadnih posledic tega dogodka, ki mu očitno ni bila všeč, so bile volitve, pri katerih je »morala voliti« tudi njegova »gazdarica«. Tako ne le, da se ni upiral normam in vrednotam, ki so bile norme in vrednote njegovih gospodarjev in katerih glavni smoter je bil prav ohranjanje razmerja gospodar — hlapec, ampak so se mu celo upirali poskusi, spremeniti jih.

Na nivoju vsakdanjika je to pomenilo, da je lahko še naprej delal od jutra do večera in šel v nedeljo k maši, če ni bil ravno bolan ali če niso doma klali oziroma imeli kakšnega drugega dela.

K maši je sicer hodil redno vsako nedeljo ali praznik, neglede na vreme. Čeprav je bilo »oblačno in zelo blato«, »dosti hladno« ali visok sneg. Za odhod k maši se je praviloma nekoliko bolje pripravil: že prejšnje večer se je obril in preoblekel, po potrebi pa tudi ostrigel (to je storil tudi, kadar je šel kam z doma, na primer s kobilama pod žrebca) oziroma oblekel obleko, ki jo je dobil od gospodarjevega sina. Ker ni imel primerne obleke, ni šel k maši zadnji dve nedelji v mesece oktobru 1943. leta. Zato je dobil obleko 1. novembra, 16. novembra klobuk in 5. decembra nove čevlje. Vse to pa ni moglo biti kaj prida, saj je 18. maja 1944 sicer šel k maši, »a to siromaški opravljen.«

Po maši je obiskal prijatelja ali je prišel k njemu na obisk kak prijatelj. S prijatelji so pili vino in obujali spomine na dom in domači kraj. V nedeljo zvečer so včasih tako »lumpali« kar do jutra. Včasih so tudi peli »naše Slovenske pesmi«, včasih pa so se tudi sprli. Pogovarjali pa so se seveda tudi o svojih gospodarjih. Jože Tajčman je bil zadovoljen: imel je »dobro gospodinjo«. To je pomenilo da je imel zlasti prve mesece hrane in vina »dosti« in da je bila hrana »dobra«. Od gospodinje je dobil večkrat tudi cigarete. Hrana, vino in cigarete, obiskovanje maš in redke družabnosti pa so bile njegovo edino zadovoljstvo.

Poleg nedeljskih obiskov in srečanj so bile dobre priložnosti za družabna srečanja po koncu večjih del ali ob godovih, ko so šli koga obiskat. Takrat so pili žganje tudi hlapci; (gospodarji so si tudi tega privoščili večkrat), saj se ga je Tajčmanov gospodar na primer »večkrat na sekal«, tudi če ni bila kakšna posebna priložnost.) Tako je bilo tudi Tajčmanu »zelo lepo«, ko je bil 13.—14.

aprila 1944 na svatbi oziroma 23. novembra 1944, ko so imeli kolone in je bil pijan. Zelo zadovoljen je bil tudi na božični večer, ko so imeli doma »lepi običaj« in so bili zbrani vsi domači razen gospodarja, ki je odšel v Zagreb, in sina, ki je bil pri vojakih. Ali pa ob pustu, ko so šli popoldne v maškare; takrat je bilo »zelo interesantno«, ker je bil preoblečen v mlado (»kakor oni pravijo sneho«): bil je razkrit, pa ga vendarle ni nihče poznal. Takšna redka zadovoljstva so mu zelo veliko pomenila, zaradi njih se je počutil kot doma: »Bil sem doma. Imeli so me vsi radi. Dali so mi vse, kar sem želel.«

Glede na to da je bil v svojih željah precej skromen, je bilo za njegovo občutanje doma veliko pomembnejša toplina in ljubezen. Kakor je mogoče razbrati iz dnevniških zapiskov ljubezni in topline ni bil deležen ravno veliko. Kar je je bil deležen, je je bil s strani gospodinje, in to si je prislužil s trdim delom. S strani gospodarja je je bil deležen dosti manj oziroma je zvečine sploh ni bil. Že po nekaj mesecih se je namreč začel gospodar do njega vesti po domače oziroma je tudi njemu pokazal, kdo je gospodar v hiši. V pijanosti je gospodar večkrat koga fizično napadel, kdaj celo gospodinjo, tako da jo je Tajčman »moral braniti«. Že 22. decembra 1943 pa so imeli zvečer pri hiši »veliko blamažo«, ker se je »gazda« napil in »ošamaril« Tajčmana, tako da se mu je zavrtilo. Užaljeni hlapec je naslednjega dne zaradi tega dogodka hotel oditi od hiše, »ali mi niso pustili, ker so vsi jokali«.

Toda kljub temu je bil hlapec potem še večkrat žrtev gospodarjevega nasilja. Ko ga je gospodar 10 februarja 1944 drugič napadel, je odšel k kumu, kjer je ostal ves dan. »Nazaj nebi šel, da niso zmiraj po mene hodili.« In kakor so hodili vztrajno ponj, tako ga je gospodar vse bolj pogosto pretepal. Sčasoma se je stanje samo še poslabšalo. Razmere so se celo tako zelo poslabšale, da si je za 16., 17. in 18. september 1944 zapisal, da so dnevi za njega postali težki, prav tako delo, misel na dom, hrana in zaslužek pa slaba. »Edino to je bilo dobro, ker so me vsi ljudje spoštovali in kam sem šel so me lepo sprejeli.« Želja da bi ga ljudje spoštovali (kot hlapca!) je bila pri njem tako močna, da se ni mogel upreti niti tedaj, ko je najgloblje čutil nevzdržnost svojega položaja. Pravzaprav, natančneje povedano, ko se je uprl, je to storil tako, da je svojemu jurišu na nebo sam porezal krila, to se pravi, ni se pridružil partizanom, ki so se borili za nacionalno in za socialno osvoboditev, niti ustašem, ampak je to storil tako, da ja ne bi omajal vladajočih norm in vrednost: konec leta 1944 je zamenjal gospodarja.

BAILIFF JOŽE AND HIS RIGHT

Summary

The article deals with the way of life of a farmhand in two villages near Križevci in NW Croatia during the years 1943 and 1944. The account is based on the diary of Jože Tajčman, born in the year 1918 at Čurile near Metlika, in which he

noted down his impressions about his everyday life and work during the Second World War years. It was his intention to record unfamiliar habits and interesting events in the new cultural surroundings where the winds of war had brought him: the island of Rab in Dalmatia, Padova (Italy), and finally Križevci, where he worked as a farmhand.